

**Modern Türklük
Araştırmaları Dergisi**

Cilt 1, Sayı 1 (Kasım 2004)

Mak. #2, ss. 7-19

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü

Cevat Heyet

ÖZET

Azerbaycan Türkçesi Oğuz grubu Türk lehçelerinin merkezî dalı olup Azerbaycan'dan başka İran'ın birçok bölgesinde, Irak'ta ve Doğu Anadolu'da yerel halkın ana dilini oluşturmaktadır. Azerbaycan Türkçesinin de diğer diller gibi birçok ağızları ve bir de Azerbaycan'ın genel halk dili üzerinde teşekkül etmiş edebî dili vardır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Türk dili, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan, edebî dil, yazı dili teşekkülü

ABSTRACT

Azerbaijan Turkish, which is the main branch of Oghuz group Turkish dialects constitutes the mother tongue of Azerbaijan and also of the local people in several regions of Iran, Iraq and East Anotolia. Like the other languages, Azerbaijan Turkish exists a lot of local dialects and literary language that has been formed from the genel popular language of Azerbaijan.

KEY WORDS

Turkish language, Azerbaijan Turkish, Azerbaijan, literary language, formation of written language

Azerbaycan Türkçesi Oğuz Türk dili ve lehçelerinin merkezî dalı olup Azerbaycan'dan başka İran'ın birçok bölgesinde, Irak'ta ve Doğu Anadolu'da yerel halkın ana dilini oluşturmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinin de diğer diller gibi birçok ağızları ve bir de edebî dili vardır ki, Azerbaycan'ın genel halk dili üzerinde teşekkül etmiş ve bugün ona yazı dili de diyoruz ve makalemizin konusunu oluşturmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinin teşekkül tarihi veya genel halk dili şeklini alması Azerbaycan'ın Türkleşmesiyle ilgilidir; fakat, onunla çağdaş değildir. Bu dilin ne zaman genel halk dili olarak vahit bir dil şeklini alması konusunda dilci ve tarihçiler arasında fikir ayrılığı bulunmaktadır. Batılı Türkologlar, Türkiye ve bazı Azerbaycan âlimleri (Z. Velidi Togan, M. Ergin, E. S. Sumbatzade vb.) Azerbaycan'ın 11-13. yüzyıllarda Türkleştiğini ve Türk dilinin de bu asırlarda genel halk dili hâlinde olduğu fikrini savunmaktadırlar. Fakat, Kuzey Azerbaycan ve Rus müelliflerinden birçoğu (E. Demirçizade, T. Hacıyev, N. Hudiyev, M. İsmailov vb.) Türklerin hatta Milattan önceden Azerbaycan'da yaşadıklarını ve Azerbaycan halkının 3-7. yüzyıllarda Türkleştiğini ve dilimizin de 7-8. yüzyıllarda teşekkül ettiğini ileri sürmektedirler.

Biz bu konuda her iki tarafta yazılmış olan kitap, monografi ve makaleleri okuduktan sonra bu makaleyi yazmaya karar verdik. Burada her iki tarafın fikirlerini kısaca izah ettikten sonra kendi düşüncelerimizi de açıklamaya çalışacağız.

Azerbaycan'ın Türkleşmesi

Azerbaycan'ın Türkleşmesi Türk boylarının buraya gelip yerleşmesiyle mümkün olmuştur.

Türklerin Azerbaycan'a gelip yerleşmeleri çok eski zamandan başlamış ve 16. yüzyıla kadar devam etmiştir. Kuzey Azerbaycan müellifleri, hele son zamanlarda bu kanaate varmışlar ki Azerbaycan tâ eskiden Türklerin yurdu olmuş ve sonradan gelen Türkler de bunlara karışarak yerleşmişlerdir. Hata bazıları (Mahmut İsmailov vb.) eski Türklerin veya Prototürklerin önce Ön Asya'da oturduklarını ve şayet oradan Orta Asya'ya göçtüklerini yazıyorlar. Mesela, rahmetli Aydın Mehmedov (1989), Tofik Hacıyev ve Nizami Hudiyev (1990) kendi kitaplarında bazı Sümer-Türk sözlerinin benzerliğine değinerek Sümer uygarlığının oluşumunda Türk soyunun doğrudan veya herhangi bir vasıtayla iştirak ettiğini yazıyorlar. Bu hususta Türk bilginlerinden Prof. Osman Nedim Tuna uzun süre araştırmadan sonra 150'den çok Sümer sözünü sistemli şekilde fonetik değışmeleri izlemekle Türk sözleriyle karşılaştırmış ve eski dönemde Sümer-Türk dillerinin arasında ilişki olduğunu göstermiştir (N. Tuna 1990).

20. yüzyılın başlangıcında F. Hommel, Sümer-Türk dillerini karşılaştırarak incelemiş, Sümer dilinin de Altay dillerinden olduğu kanaatine varmıştır.

Ünlü çağdaş Kazak bilgini Olcas Süleymanov da Sümer-Türk dillerini karşılaştırarak tetkik ederek, 60 kelimedede yakınlık olduğunu tespit etmiş ve sonuçta Sümer diliyle eski Türk dili arasında kültürel bağıllık ve ilişki olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır (Süleymanov 1992).

Y. B. Yusufov ve Z. Velidi Togan gibi birçok müellif, Herodot, Bizans müellifleri Menander Feonan ve Feofila Simokattadan naklen Sakaların hâkim kesiminin Türk olduklarını yazmaktadırlar.

Sakalar MÖ (7-6) doğudan batıya gelerek Azerbaycan ve Kafkasya'da Saka İmparatorluğunu kurmuşlar ve Alp Ertunga (Efrâsiyab) da onların hakani olmuştur. Pers imparatoru Kûroş da Ceyhun (Amuderya) nehri kıyısında Sakalarla savaşırken Tomiris onların kraliçesi olmuştur (V. Togan 1984; Kafesoğlu 1984).

Sakalardan sonra Türk boyları değişik adlarla Orta Asya'dan batıya, Kafkasya ve Azerbaycan'a gelmişler. Bunlardan Hunlar, Bulgarlar, Sarı Ogurlar Miladın ilk asırlarında bu bölgeye gelip yerleşmişler. Bu boyların göç tarihleri ile ilgili müelliflerin kayıtları farklıdır. Örneğin, 5. yüzyılda yaşayan Ermeni müelliflerinden Musa Horen ve Abbas Katina'nın yazdığına göre, Bulgarlar Milattan 200 yıl önce Kafkasya'da yaşıyor ve onlara On Oğur da diyorlarmış.

Batılı müelliflerin yazdıklarına göre, Hunlar 4-5. yüzyılda Orta Asya'dan batıya ve Azerbaycan'a doğru gelip hükümet kurmuşlar. Balasagun şehri de (Aras'ın güney kıyısındaki Muğan'da) onların merkezi olmuştur (Grosset 1969).

Bugün Hunları bütün Avrupa müellifleri Türk sayıyorlar. Hunlar kuzey Azerbaycan'da (Ablan) diğer Türk boylarıyla birlikte konfederasyon kurmuşlardır. Koksayan, Varaşili (Odinlerden) eski Ermeni kaynaklarına dayanarak şöyle yazmıştır: 5. yüzyılın sonlarında ve bu asrın başlarında Türkler Azerbaycan'ın her tarafında yerleşmiş olup, Hun-Savir birliğine On Oğur ve Kengerler de dahil olmuşlardır.

Hazarlar 350 yılında Kafkasya'ya gelip yerleşmişlerdir. Ablan müellifleri Musa Kalankaytunun yazdığına göre, 6. yüzyılda Albanya (Aran) da Türk dili o kadar yayılmıştı ki 520 yılında Aran Papazı Sabirler arasında Türk dilinde Hıristiyanlık propagandası yapıyormuş (İsmailov 1992).

Albanya'da 3. yüzyıldan başlayarak (3-8. yy.) Türk boyları (Hunlar, Bulgarlar, Hazarlar, Savirler, Kengerler, Peçenekler vs.) ve boy birlikleri Alban halkının Türkleşmesine sebep olmuşlar (Hudiyev 1991).

Hazarlar Kafkasya'da yerleştikten sonra önce Göktürk İmparatorluğuna tâbi olmuşlar; 7. yüzyılda Göktürk İmparatorluğu çöktükten sonra bağımsız olarak kendileri imparatorluk kurmuşlar ve resmî dilleri de Hazar Türkçesi olmuştur.

Sâsânîler'den Kubad'ın (486-531) saltanatının sonuna kadar Aran, Gürcistan, Vaspuragan ve Sisecan Hazarlar ve Türk boylarının elinde kalmış, dolayısıyla da bütün Azerbaycan'a Hazar ülkesi denmiştir (Taberî, Belâzûrî, İbn Hurdâdbeh, Yâkûbî).

Kubad'ın oğlu Anûşîrvan bütün bu bölgeyi Derbend'e kadar aldı ve orada Derbend kalesini yaptırdı.

Yukarıdaki olayları göz önünde bulundurduğumuzda Vahb İbn Münebbeh'in İbn Hişam'ın Al-Tican kitabında Muaviye'den naklettiği rivayet pek doğal görülmektedir. Bir gün Muaviye Azerbaycan'a ordu göndermeden önce danışmanı Übeyd ibn Sâriye'den Azerbaycan nedir diye sordu. Übeyd de orası eskiden beri Türklerin ülkesidir diye cevap verdi.

10. yüzyılda Ruslar güçlendikten sonra Hazarlar'a saldırıp onları yendiler (965); daha sonra Hazarların bir kısmı Azerbaycan'a diğer kısmı da Doğu Avrupa'ya göçtüler. Kıpçaklar da 9. yüzyılın sonlarından itibaren Hazarın kuzeyinden batıya doğru göç ettiler; bunların bir kısmı Azerbaycan'a gelip Müslüman oldular; bir kısmı da Hıristiyanlığı kabul edip Gürcistan'a gittiler ve Gürcülerin arasında eriyip Gürcüleştiler.

Bazı kaynaklarda Kıpçakların Miladın ilk asırlarından Kafkasya ve Azerbaycan'a geldikleri yazılmıştır.

İşte Kuzey Azerbaycan müellifleri ve Ruslar bu tarihî olayları göz önüne alarak Azerbaycan'ın 7. yüzyılda tamamen Türkleştiğini ve Azerbaycan Türkçesinin 8. yüzyılda vahit bir dil olarak şekillendiğini ileri sürmektedirler. Fakat, aşağıda izah edeceğimiz gibi, bu asırlarda ancak Kuzey Azerbaycan'ın Türkleşmiş olduğunu kabul edebiliriz. Çünkü tarihî belgelerin gösterdiğine göre, Güney Azerbaycan'da Selçuklular ve hatta Moğollar geldikleri zaman bile değişik bölgelerde çeşitli dil ve lehçeler konuşulmaktaymış. İslam tarihçilerinin yazdıklarına göre, Azerbaycan İslam ordusu tarafından alındığı sırada, burada din ve dil birliği olmadığı gibi, birçok şehirlerde Azerî, Tat lehçeleri yaygınmış. Mukaddas'ın yazdığına göre, 10. yüzyılın sonunda Erdebil'in çevresinde Savalan bölgesinde yaşayan halk 70'den fazla dilde konuşuyorlarmış.

İbn Havkal'a göre, bu bölgenin köylerinde Fars, Tat dillerinden başka diller de yaygınmış ve bu dil-lehçelerde konuşan ahali birbirlerini anlamıyorlarmış. Arapların hâkim olduğu yıllarda (iki asra yakın) da Türkler Azerbaycan'a gelmişlerdir. Bu dönemde İslam diniyle beraber Arap dili ve az-çok Fars dili de bu bölgede yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde din ve medeniyet birliği oluşmuş ve Azerbaycan gelişmiştir.

Selçuklular döneminde Azerbaycan

Azerbaycan'ın bütün olarak Türkleşmesi 11. yüzyılın 2. yarısında Selçuklu (Oğuz) Türklerin İran'a ve özellikle Azerbaycan'a gelip yerleşmesiyle başlamıştır.

Selçuklular geldikleri zaman Azerbaycan'da Hazarlar ve onlara yakın olan Bulgarlar, Ağaçeriler, Belençerler, Borçalılar ve özellikle Kengerliler yaşıyorlardı. Kıpçaklar da kuzeyden gelip bu ülkede yerleşmişlerdi. Bu Türk boylarının çoğunluğu Kabala, Borçalı, Kazak, Asasuği ve Araz kıyıları ve Muğan'da yaşıyorlardı.

Alparslan 1064'te Gence'yi aldı. Sonra oğlu Melikşah zamanında Şavtekin'in kumandasında bütün Aran ve Gürcistan alındı ve ondan sonra Gence Türkmen (Oğuz) şehri adlandırıldı (İbn Razzak).

Hârezmşahlar zamanında Aran, Muğan ve Hoy Türkmenlerin (Oğuzların) merkezi oldu. Yakut Hamevî'nin yazdığına göre Erdebil ve Tebriz arasındaki bütün dağlık yollar Türkmenlerle dolmuştur. Bunların emirleri Bişkin (Meşgin) adlanırdı. Bu boyların arasında Beğdili, İnallu ve Ağaçeriler de vardı. Hârezmşahlar döneminde Kıpçaklar (50000 ev) Derbend'den geçip Azerbaycan'a göç ettiler.

İlhanlılar döneminde Azerbaycan

Selçuk Türklerinin gelmesiyle hızlanan Türkleşme süreci, İlhanlılar zamanında tamamlandı. Moğollarla beraber Türkler de İran'a ve Azerbaycan'a gelmişler. Ünlü İslam tarihçisi İbn Asîr'in yazdığına göre, Moğol ordularını yarısından çoğunu Türkler oluşturuyordu. Moğollarla birlikte Uygur Türkleri de hükümet ve orduyu yönetiyorlardı. Uygur Türkleri Moğol hanlarının hocası ve kâtipleri olmuş, onlara kendi alfabelerini (Uygur alfabesini) ve okuma-yazma öğretiyorlardı. İlk Moğol İlhanı Hulâku Han İran'a geldiğinde Cengiz Han'ın vârislerine büyük Han Mengü Kağan tarafından her ulus ordusunun $\frac{1}{5}$ Hulâku ile beraber İran'a göndermelerine emir verildi. Hakan'ın emriyle İran'a 2 milyon Türk geldi (Târix-e Cehangoşâ-ye Coveyni, Câmeottevârix Reşîdî, Vessaf Tarihi ve Historiya des Mongols).

Moğollar zamanında Horasan'dan dahi birçok Türkmen (Oğuz) Azerbaycan'a göç etti. Aynı zamanda Akkoyunlu, Karakoyunlular da bu dönemde Türkistan'dan Anadolunun doğusuna (Van gölünün kuzey kıyısı ve Diyarbakır) ve 15. yüzyılda oralardan Azerbaycan'a geldiler.

Moğollar geldikleri zaman onlara teslim olmayan şehirlerin ahalisini öldürüp kentlerini de dağıttırlardı. Onlar kalmak istedikleri yerlerin halkını göç ettirip mallarını müsadere ediyorlardı. Tebriz, Marağa ve Halhal (Ağaçeri Türkleri) ahali onlara teslim oldukları için bu şehirleri yıkmadılar. Fakat, Erdebil, Sarap halkını katliam ettiler (Yakut Hamevî).

İlhanlılar zamanında Tat-Tacikleri yerlerini terk etmeye zorladılar. Sonra onlara ağır vergi koydular. Ticaret işleri ve bütün devlet kredi ve imkanları ortak denilen şirketlere verilmişti. Tat-Tacikler ticaret yaptıkları zaman ortaklara borçlanıyor ve borcunu vermeyen tüccar ailesiyle beraber köle olmaya mahkum oluyordu. Tatları ordu hizmetine almıyor, aldıkları zaman da özel damga ile bellendirip markalandırıyor ve aşağılıyorlardı.

Moğol Hanları, yerleri ordu kumandalarına bağışlayıp buna ikta diyor ve bu yerlerin çiftçileri sahiplerine raiyet oluyorlardı.

Bu aşağılama ve ayrı-seçkilik (diskriminasyon) sonucunda Tatlar göç etmeyi kalmaya tercih edip onların çoğu Irak'a gittiler. O zaman Abakan ve onun veziri Cüveyni ve Gazan Hanın fermanıyla Irak'ta Fırat nehrinden kanallar açılmış ve büyük arazi sahaları ekin için müsait bir duruma getirilmişti. Azerbaycan ve Irak-ı Acem (Sultanabat) den göç eden Tatlar orada yerleşmeyi uygun görüp oraya gitiler. Kalanlar da Moğollarla birlikte zamanla Türklerin arasında eriyip Türkleştiler. İşte bundan sonra Güney Azerbaycan'da Türk dili genel halk dili olmuş ve Azerbaycan Türkçesi vahit bir dil olarak şekillenmiştir.

Moğol İlhanlarının bu gayrı-insanî politikası onların Müslüman olmalarından önceki dönemlere aittir. Öyle ki, Gazan Han Müslüman olduktan sonra Taciklerin durumunu değiştirmek için aşağıdaki fermanı çıkarmıştır:

Bundan sonra bizim askerlerimiz Taciklere "onlar ikta ile birlikte bize verilmiş kölelerimizdir" dememelidir. Tanrı Taciklerin hayatını bize bırakmıştır. Onlara İnsan gözüyle bakmalıyız. Yoksa Allah karşısında sorumlu olacağız (Manakıb-ı Şeyh Safiyettin).

Türklerin yerleşmek için Azerbaycan'ı tercih etmelerinin esas sebebi bu ülkede otlak, bağ-bahçelerin çok olup mal-hayvan beslemeye daha uygun ve elverişli olması olmuştur.

Yukarıda söylediklerimize rağmen 14. yüzyılda dahi az-çok Tatların kalıntıları bazı yerlerde kalmıştı; hatta şimdi bile bazı yörelerde (Halhal'ın etrafındaki köylerde ve Gelin Kaya'da) ve Baku ve Kuba yörelerinde (Konak kendi, Siyezen) tak-tük Tatlar yaşamaktadırlar.

Türkleşme ve Oğuzlaşma süreci 14. yüzyılda Emir Timur'un gelmesiyle daha da hız kazandı. Özellikle Timur Anadolu seferinden galip olarak döndüğünde birçok Türk boylarını Suriye ve Anadolu'dan Azerbaycan'a getirdi (Bunlar Şamlı, Musuulu, Rumlu, Kaçar, Afsar, Zulkadr, Kovanlu, Kozanlu, Tekelu, Baharlu, Varsaklu, Beğdili boyları olup Azerbaycan'da kaldılar ve birçoğu Erdebil ve etrafında Safevî şeyhi (Şeyh Ali)nin çevresine toplanıp onun ve oğullarının müritleri oldular. Bu sırada Tebriz'e gelen Arap seyyahları (İbn Batute ve İbn Fazlullah el-Omarî) seyahatnâmelerinde Tebriz'i Türk şehri olarak vasıflandırmışlardır.

Emir Timur ve Akkoyunlu hükümeti birçok Türkmenleri özellikle de, onlara tabi olmayan ve Celâyirilere hizmet eden Karakoyunlu Türkmenlerini Azerbaycan'ın daha kuzey bölgesine sürdüler. Bu sürülen boylar arasında oymak reisleri ve yurt yaptıkları yerlerin adlarına göre, yeni boy-oymak adları töredü ve Azerbaycan'ın her tarafında Oğuzlar hâkim olmayı ve çoğunluğu oluşturmayı başardılar. Son olarak 16. yüzyılda Şah İsmail ayaklandığı zaman Anadolu'dan birçok Türk boyları (Kızılbaşlar) gelip Şah İsmail'in etrafında toplandılar ve onun ordusunun esasını oluşturdular. Böylece, Güney Azerbaycan da tamamıyla Türkleşmiş oldu.

Söylediklerimizi şöyle özetleyebiliriz:

Çeşitli Türk boyları (Hun, Bulgar, Sabir, Peçenek, Kengerli, Hazar, Ağaçeri, On Oğur, Sarı Oğur ve Kıpçak)nın Miladın ilk asırlarından ve Hazar denizinin kuzeyinden gelerek Aran-Şirvan ve daha kuzey bölgede, Araz'ın kıyılarında (kuzey ve güney) yerleşmeleriyle Azerbaycan'ın kuzey kısmı 7-8. yüzyıllarda Türkleşmiş, fakat, Azerbaycan'ın güney kısmı bütün olarak Hazar'ın güneyinden gelen Oğuz-Selcuk ve Uygur Türklerinin gelmesiyle Türkleşmiş ve bu Türkleşme Timur zamanında batıdan Suriye-Anadolu Türklerinin hem de Karakoyunlu-Akkoyunluların Azerbaycan'a gelmesiyle tamamlanıp hem de Oğuz rengini almıştır.

Azerbaycan Türkçesinin Oluşumu

Azerbaycan Türkçesinin oluşumu tabii ki Türk boylarının Azerbaycan'a gelip yerleşmeleriyle mümkün olmuştur. Fakat, bu dilin şekillenmesi ve Azerbaycan Türkçesi özelliklerini kazanarak genel halk dili olması ve edebî dil olarak geniş alanda kullanılması, birinci süreç ve proseden çok daha sonra olmuştur.

Azerbaycan Türkçesi Oğuz grubuna dahil olup onun merkezî kolunu oluşturduğu halde, bu dilin terkinde Kıpçak, Uygur (Doğu Türkçesi) ve biraz da Moğol sözleri vardır. Hatta eskiden kalma yerel halkların (Mesela Tatların) sözleri ve izleri de tek-tük görülmektedir. Ayrıca Arapça ve Farsça sözler ve terimleri de dinî ve sosyal-politik şartlara bağlı olarak dilimize girmiştir.

Daha önce Milâdın ilk orta asırlarından Hazarın kuzeyinden değişik Türk boylarının Azerbaycan'a özellikle de kuzey kısma gelip yerleştiklerini ve bunların birbiriyle kaynaşıp karışmasından Araz'ın kuzey kısmının daha 7. yüzyılda Türkleştiğine değinmiştik. Bunu da unutmamalıyız ki Hazar denizinin kuzeyinden gelen Türk boylarının lehçeleri Kıpçak'tan başka Bulgar, Hun, Hazar dil-lehçe grubundan olup Azerbaycan Türkçesinden bariz şekilde farklı olmuştur. Ayrıca bugüne kadar bu lehçelerde hiçbir yazı-abide ele geçmemiştir. Bundan başka, elimizde olan Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış abide ve eserlerin tarihi 13. yüzyıldan daha öteye gitmemektedir.

Sözlü edebiyatımızın kıymetli ve eşsiz anıtı olan Dede Korkut destanları da Oğuz Türkçesiyle yazılmış ve Oğuzların geçmiş hayatına ve folkloruna aittir. Ona göre de Anadolu Türklerinin ve hatta Türkmenlerin de abidesi sayılır.

Dede Korkut kitabını Kuzey Azerbaycan müellifleri daha eski dönemlere (2-4. yy. M. İsmailov) mal etmek istiyorlar. Fakat, Oğuzların kitle halinde Azerbaycan'a ve Doğu Anadolu'ya gelmeleri ve oralarda yaşayıp destan yaratmaları 11-12. yüzyıllara tekabül etmektedir. Ancak destanların kökü daha eski dönemlere ve Türkistan'a kadar uzamaktadır.

Biz destanları dikkatle okuyup inceledikten sonra olayların gerçekleştiği yerleri ve destanların dilini göz önüne alarak şu sonuca vardık: Destanlarda geçen ve Türkistan'ı hatırlatan (Karaçuk-Kazılık dağı...) yerlerden başka, Azerbaycan'a ait olan Gence, Bedre, Alınca Kalesi, Göuce gölü, Derşam ve Doğu Anadolu da Sürmeli, Aladağ, Trabzon, Bayburt ve Merdin yer adları geçmektedir. Oğuzların komşuları da Gürcü, Ermeni ve Trabzon Rumlarıdır. Demek daha bu şehirler Türkler tarafından alınıp Müslüman ve Türkleştirilmemiştir. Bu da olayların 13. yüzyıldan önce yani 10-12. yüzyıllarda gerçekleştiğini gösterir. Dede Korkut'un dili de orta Oğuzca (11. yüzyıl Kaşgarlı Mahmut) özellikleriyle birlikte hem Azerbaycan hem de eski Anadolu Türkçesinin özelliklerini göstermektedir.

Bizim araştırmalarımız Destanların dilinin Azerbaycan Türkçesine daha yakın olduğunu göstermiştir (Heyet 1994). Zaten, Dede Korkut'un dili Azerbaycan ve Anadolu Türkçesinin daha birbirinden ayrılmadığı döneme aittir. Burada göstereceğimiz örnekler dilimizin eski şeklini göstermekle beraber daha önce söylediklerimizi de kanıtlamaktadır.

-*Babam at segirdişime baksın kıvansın, ok atışma baksın güvensin, kılıç
çalışma baksın sevensin der idi (Dirse Han oğlu Boğaç Han boyu).*
-*Yumru yumru açladı, yanuk ciğerimi tağladı (Salur Kazan boyu)*
-*Yücelerden yücesin, kimse bilmez nicesin*
Ya varam ya varmayam, ya gelem ya gelmeyem

Dede Korkut'taki bazı çift sözler gösterir ki, Dede Korkut Oğuz lehçesinde olduğu halde, Kıpçak, Uygur lehçelerinden de karışığı vardır: *kıl - et, de - ayt, esen - sağ, kızıl - altun, gitmek - varmak, yakış - eyü - yey, düğün - toy vb.*

Görüyoruz ki Dede Korkut'un dili, Gök Türk dili ve hatta Eski Uygur Türkçesine nazaran daha yeni ve bugünkü dilimize daha yakındır.

Dede Korkut'tan sonra Azerbaycan Türkçesinde yazılan ilk manzum eserler Hasanoğlu'dan kalmış olan üç şiir ve Nesir Baku'den kalmış bir gazeldir. Burada Hasanoğlu'nun birinci şiirinden iki beytini naklediyoruz:

Aparı könlümü bir hoş kamer yüz canfeza dilber
Ne dilber, dilber-i şahid, ne şahid, şahid-i server
Men ölsem sen buti şengul surahi eyleme gulgul,
Ne gulgul, gulgul-i bade, ne bade, bade-yi ahmer...

Yine 13. yüzyıla ait Azerbaycan Türkçesinin ilk mensur eseri olan Sıhahu'l-Acem'den küçük bir örnek:

Bilgil masâdir-ı Arabî nece kim asldur, ondan sâdır olur esma ve efal ancilen
masadır-ı Parsî asldu; ondan munşâib olur kalan ovezân ve emsâl ve gayre. Ol
masadır-ı Parsî iki dürlüdür. Ama biri lâzım, biri mutaaddîdur... (Begdîli).

14. yüzyıl şairlerimizden Nesimi, Zarir, Kadı Bürhanettin'i zikretmek lazımdır. Bizim klasik şiirimizin atası ârif şairimiz Nesimi'dir. O 14. asırda yaşamış ve Türkçe ve

Farsça divan yazmıştır. Ondan sonra Habibi (15. yy.) ve sonra Türk dünyasının en büyük gazel şairi Fuzuli ile çağdaş olan Şah İsmail, Hatayi mahlasıyla Türkçe divanı meşhurdur.

Azerbaycan Türkçesinin tarihini profesör Ezel Demirçizade üç döneme bölmüştür:

- 1- Edebî dilin genel halk dili esasında şekillenmesi ve gelişmesi .
- 2- Edebî dilin millî dil esasında tespiti.
- 3- Çağdaş dönem.

Birinci dönem 11. asırdan başlayarak 18. asrın sonlarına kadar devam etmiş ve Safevilerin ilk yılları hariç her zaman edebiyata hizmet etmiştir. Bu dönemin esas edebî eserleri manzum olup, ancak düz yazı da 16. yy'dan sonra gelişerek çeşitli üsluplar töremiştir.

Bu devirde üç aşamayı birbirinden ayırmak lazımdır:

- 1- Başlangıç aşaması (11-15. yy.)
- 2- Hataî- Fuzulî aşaması (16-17. yy.).
- 3- Vâkif aşaması (18. yy).

Birinci aşamada Azerbaycan Türkçesi Anadolu Türkçesinden çok farklı değildir. Yavaş- yavaş Arapça, Farsça sözler de Türkçeye girmeye başlamıştır. Oğuz sözleri hâkim olduğu hâlde Kıpçak ve Uygur Türkçesinden de bazı sözler kullanılmaktadır:

yakşı- eyü, ben- men, gansı- hansı, kılmak- etmek, ayıtmak- söylemek-demak, kaçan – haçan “ne zaman”, o1-şol -o, birle -ile, kibi - kimi, evet - beli, varmak - gitmek, tamu - cehennem, uçmak - behişt, sayru – hasta, kim - ki, yıldız-ulduz, esen - sağ, kızıl- altun, düğün- toy vb.

Sözlerin ikinci hecesinde ve eklerde (u) fonemi hâkimdir (yuvarlaklaşma): *eyü, altun, versün. alalum, kamu*

Bu durum 18. yy'ın sonlarına kadar hakim olmuş ve Vagif'ten sonra bu günkü vahit şeklini almıştır.

Şimdi örnek olarak Nesimi'nin gazelinden birkaç mısra aktarıyoruz:

*Dodağın qândinü şâkâr dediâr
Câni- şîrînâ gör nâlâr dedlâr
Dedilâr kim dâhânı yoqdur onun
Bixâbârlâr âcüb xâbâr dedilâr
Âhl-i mâni xücâstâ sûrâtinâ
Mâ'ni-yi vahibüssüvâr dedlâr
Ey Nâsimî muhit-i âzâmsân
Gârçi âlfâzinâ gühâr dedilâr*

14. yy' da Erzurumlu Kadi Zarir, Sîret-i Nebi ve Futuhüşşam tarihi tercümelerinde ilk nesir örneklerini Azerbaycan Türkçesinde yazmıştır. Örnek olarak Sîret-i Nebi'den bir parça veriyoruz:

Bu kitâb kim resulun sireti kitabıdır, ärâb dilindän Türk dilinä nä säbâbdän târcümâ olduğuni bildirir. Zârir ayıdur: ol yıl içindä kim räsulun hicrätinä yedi yüz yetmiş doquz olmişidi Zârirä Mısr säfäri rüzi oldi.

Sonra padişah Melik Mansur'un dilinden şöyle diyor:

*Gül ey gözsüz mänä bir sirä söylä
Kim anda sürät-ü häm sirät olsun
Häm anda elm anulsun, ädl anulsun
İçindä mä'ni ü mä'rifät olsun
Bizä äyläncä olsun dinlämäkde
Yürägümüzä däxi qüvvät olson*

Hataî- Fuzulî aşaması

Bu aşamada Türk dili Fars diliyle paralel olarak gelişmekteydi. Devlet dairelerinde, özellikle de sarayda ve orduda resmî dil gibi kullanılıyor ve ordu ve saray dili idi . Bu dönemde Türkçeden Farsçaya birçok söz ve terim hele askerî terimler girmiştir. Bu durum halkın dilinde bir birliğin ortaya çıkmasına sebep oldu ve edabî eserlerde lehçe ve imla farkı büyük ölçüde aradan gitti. Dilde yeni üsluplar yaratıldı ve goşma şekli Hataî'nin şiirleriyle klasik edebiyata girdi.

Burada örnek olarak Hataî'nin bir gazelinden bir kaç beyti aktarıyoruz:

*Qış getdi, genä bahar gäldi
Gül bitdi vâ lälâzâr gäldi.
Yer geydi qäbâ-yi xızrpûşan
Cümlä dilä gäldi läb xurûşan
Durna uçuban havayä düşdü
Laçm alıban obayä düşdü.
Quş bāççälärin ünü (sesi) yuvadan
Mäktâb ünü tak gälir havadan*

Fuzulî gazel üstadıdır, ama mesnevi ve şiirin başka çeşitlerinde ve nesirde de zamanının birincisidir. O aşk ve dert şairidir:

*Yâreb belâ-yi aşk ile kil âşna meni
Bir dem bela-yi aşkdan etme cüda meni*

Onun Türkçe divanı Türk gazellerinin şah eseridir. Leyli ve Mecnun mesnevisi bence bu konuda yazılan mesnevilerin en yanıklısıdır. Kendisinin de söylediği gibi o Türk dilinde gazel yazmayı kolaylaştırmıştır.

*Ol sebepden Fârsi lafzı ile çokdur nazm kim
Nazm-ı nzük Türk lafziyle iken düüşvâr olur*

*Mende tûfik olsa bu düşvârî âsân eylerem
Neobahar olcak dikenden berg-i gül izhâr olur.*

Fuzulî'nin yarattığı edebî mektep Azerbaycan'da günümüze kadar devam etmiştir. Şairlerimiz onun etkisiyle şiirler yazmışlardır.

Vâgîf aşaması

Vaqîf 18. yy'ın en görkemli şairidir. O Azerbaycan şiirinin biçiminde ve içeriğinde yenilik getirmekle dil ve edebiyat tarihimizde yeni bir dönem açmıştır. O halkın konuşma dilinden faydalanarak şiirlerinde halkın özelliklerini gerçekçi bir şair gibi yansıtmıştır. O şekil olarak goşmayı seçmiş ve bu goşmalarda sade ve oldukça öz Türkçe ile halkın yaşam tarzını, adet ve geleneklerini ifade etmiştir. Örneğin:

*Qaşların çäkilir yaylara dönür
Ağlaram göz yaşım çaylara dönür
Büzânir illärä, aylara dönür
Canlar alan bir maralı sevmişäm

*Sözün hiç ayrılmaz mänim sözümdän
Odlara yanmışam özüm özümdän
O gädär yaş tökdüm iki gözümdän
Derya tük açiban, çaya dönmüşäm

*Bayram oldu hiç bilmiräm neyläyim
Bizim evdä dolu çuval da yoxdur
Duyu ilä yağ da çoxdan tükenmiş
Ät heç älä düşmüz, motal da yoxdur*

18. yy'da edebî dil tedricen vahit ve genel bir şekil aldı ve goşma edebî üsluba dâhil oldu.

Gramer ve fonetik unsurlarda birlik vs sabitlik yaratıldı. Eski sözler yerini yeni sözlere verdi ve edebî dilimiz bu günkü özelliklerine malik oldu.

19. yy'da (1928) Azerbaycan'ın kuzey kısmı Rusların İran'a galebesiyle bizden ayrılmış, lakin bu süreç kuzeyde devam etmiştir ve bu asrın sonunda dilin morfolojisi vahit şeklini aldı. Ama sentaks ve onun çeşitli üslupları daha sonra (1875-1920) oluşmuştur. Yeni dönemde basının doğuşu Ekinci gazetesi ve Fiyuzat ve Molla Nesreddin vs.) nesrimizin sabitleşmesine yardım etmiştir. Ana dilinde ders kitapları ve gramer kitapları yazılmış ve imla ve telaffuz vahit şekil almıştır ve halkın dili esasında orta- genel üslup eski ilmi üslubun yerini tutmuş ve Müsavat hükümeti kurulduktan sonra (1918) edebî dil devletin resmi dili olmuştur.

1920 de Sovyet rejimi iş başına geldikten sonra dahi aynı dil resmi olmuş ve inkişafına devam etmiştir. Sovyet dönemi tarihimizin üçüncü devrini teşkil etmiştir.

Kuzey Azerbaycan'da Sovyet döneminde dahi dil ve edebiyatımız inkişafına devam etmiş ve binlerle kitap ve yazılı eser çeşitli alanlarda Azerbaycan yazarları ve şairleri tarafından telif veya tercüme edilmiş ve uzun ömürlü basın organları dilimizin gelişimine katkıda bulunmuştur. Sovyet rejimi 1991'de dağılıp Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra dahi aynı süreç daha güçlü bir şekilde devam etmiş, bu dönemde Türkiye'nin etkisiyle Azerbaycan Türkçesine yeni Türkçe sözler girmiş ve içerik bakımından daha da millileşmiştir.

Güney Azerbaycan'da 19. yy'da daha çok mersiye edebiyatı inkişaf etmiştir. 20. yy'da Pehlevilerin iş başına gelmesiyle edebi dilimiz yani yazı dilimiz yasak olmuş, ancak şairlerimiz her türlü sıkıntı ve yasağa karşı ana dilinde de şiir yazmaya devam etmişler; özellikle mersiye edebiyatı bu dönemde de devam etmiş ve dilimizi korumakta önemli rol oynamıştır.

Bu durum bir yıl istisna (1945-6 ve Demokrat Fırkası Hâkimiyeti) edilirse İslam İnkılabının galebesine kadar devam etmiştir. 1979'da İslâm İnkılâbıyla Pehlevi rejimi devrildikten sonra dilimize kısmen özgürlük verilmiş ve dolayısıyla da dilimizin tarihinde yeni bir inkişaf dönemi başlamıştır. Geçen 24 yılda *Varlık* dergisi ile beraber birçok gazete ve dergi ana dilimizde veya iki dilde yayınlanmıştır. bunların çoğunun ömrü kısa olsa da bugün 50'den fazla basın organlarımız vardır.

Bu sürede ana dilimizde ve onun tarihi, edebiyatı, folkloru ve grameri ile ilgili birçok kitap, bir çok şiir toplusu ve divanlar yayınlanmış ve bazı hikaye ve roman kitapları neşredilmiştir.

Biz Arap kökenli alfabe ile yazdığımız için eski alfabemizde bazı değişiklikler yapıp onu fonetikleştirmeye çalıştık. Bunun için rahmetli üstat Dr. Nutki'nin birkaç emektaşımızla birlikte önerdiği ve *Varlık*'ta 22 yıldan beri kullandığımız yarı fonetik alfabeyle Ortografi seminerleriyle tekmilleştirmeye çalıştık ve bu imla basını ve yazarlarımızın çoğu tarafından kabul edilmiştir.

Bugün bizim yazı dilimiz yabancı (Rus sözleri Kuzeyde ve Arap- Fars sözleri Güneyde) sözler istisna edilirse Kuzey Azerbaycan'da kullanılan yazı dili ile yaklaşık aynıdır. Çünkü Azerbaycan'ın ta eskiden beri tek bir yazı dili olmuştur ve günümüzdeki farklar da başka dillerden alınan yabancı sözlerden ve Güneyde Pehlevilerin getirdiği yasaklardan kaynaklanmaktadır.

Kaynaklar

- BEGDİLİ G. (1982) *Hinduşah Nahçıvani. Şihahü'l-Acem*. Neşr-e Danışgahi Yay.: Tahran
HACIYEV T. (1976) *Azerbaycan Edebi Dili Tarixi*. Azerbaycan Devlet Neşriyatı: Baku
HEYET C. (1994) Dede Korkut Destanları Ne Vaxt ve Harada Yarandı. *Varlık Dergisi*, 4, 3-8.
HUDİYEV N. (1990) *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarixi*. Baku.
HUDİYEV N. (1991) *Azerbaycan Edebi Dilinin Teşekkülü*. Baku

- İSMAİLOV M. (1992) *Azerbaycan Tarixi*. Baku.
- KAFESOĞLU İ. (1984) *Türk Milli Kültürü*. Boğaziçi Yay.: İstanbul.
- MEHMEDOV A. (1989) *Azerbaycan Dilinin Erken Tarixine Dair Materyallar; Azerbaycan Filologiyası Meseleleri*. Baku
- TUNA O.N. (1990) *Sümer-Türk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- SÜLEYMAN O. (1992) *Aziya*. (N. SAFEROĞLU, Ç ev.), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı: İstanbul.
- TOGAN Z. V. (1944) *Azerbaycan. İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, ss. 91-118, Maarif Matbaası: İstanbul.

Cevat HEYET

Prof.Dr., Tahran Azat İslâm Üniversitesi Cerrahî Bölümü Başkanı; Varlık Dergisinin sahibi ve başyazarı.

Adres: North Felesten Ave, No: 151, Tehran . İran. E-posta: varliqhaber@yahoo.com

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 13 Kasım 2003

Düzeltilme için gönderildiği tarih: 30 Aralık 2003

Düzeltilmeden sonra kabul edildiği tarih: 2 Şubat 2003

E-yayın tarihi: 7 Kasım 2004

Çıktı sayfa sayısı: 13

Kaynak sayısı: 11